

СПЕЦИФІКА ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

УДК: 372.461+373.2

Баранова В. В.

У статті розглянуто специфіку зв'язного мовлення дітей дошкільного віку, визначені типи мовлення та їх характеристика.

Ключові слова: зв'язне мовлення, діалог, монолог, мовленнєва діяльність, діти.

СПЕЦИФІКА СВ'ЯЗНОЇ РЕЧІ ДІТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

В статті рассмотрена специфіку зв'язної речі дітей дошкільного віку, описані типи речі та їх характеристика.

Ключевые слова: связная речь, диалог, монолог, полилог, речевая деятельность, дети.

THE SPECIFIC CHARACTER OF THE CONNECTED SPEECH OF THE PRESCHOOL AGE'S CHILDREN

In the article is described the specific character children's connected speech, it's types and characteristics.

Key words: connected speech, monolog, dialog, speech act, children.

Однією із задач нашого дослідження було вивчити сутність та специфіку зв'язного мовлення дітей старшого дошкільного віку. Отже, метою цієї статті став аналіз науково-методичної літератури з дослідження проблеми зв'язного мовлення в дітей старшого дошкільного віку та виявлення перспектив його удосконалення за допомогою образотворчої діяльності.

Особливості діалогу, монологу, їх структуру і види вивчали психологи й лінгвісти (П. Блонський, В. Дроздовський, М. Жинкін, І. Зимня, Т. Ладженська, О. Леонтьєв, Є. Пассов, С. Рубінштейн, Л. Щерба). Так, Л. Щерба стверджує, що в основі літературного мовлення лежить монолог, а в основі розмовного мовлення – діалог, автор відзначає, що діалог складається із взаємних реакцій двох мовців, реакцій спонтанних, визначених ситуацією чи висловлюванням співрозмовника.

У сучасній науковій літературі терміни «діалог», «діалогічне мовлення», «діалогічне спілкування» мають ідентичне значення і є взаємозамінниками, оскільки діалогічне мовлення та діалогічне спілкування розглядаються як комунікативний акт, якому властива зміна ролей слухача і мовця. Зауважимо, що діалог - центральний вид розмовної комунікації. Розмовні монологи майже завжди входять до складу діалогу як його компоненти. Щодо полілогу, то його здебільшого розглядають як модифікацію діалогу. Незважаючи на те, що діалог і полілог досить часто протиставляються монологу, між цими формами мови існує тісний взаємозв'язок: у процесі діалогу чи полілогу спостерігається і монолог, якщо ініціатива ведення бесіди належить одному учаснику. У цьому випадку інші учасники перетворюються на слухачів. Діалог розпадається на монологи, а полілог – на діалоги, тобто будь-яке спілкування передбачає й монологи через індивідуальне - мовлення складових певного мов-

ного співтовариства. Діалогічне й полілогічне мовлення є сумою монологів, оскільки мовлення у цих формах спілкування залишається індивідуальним, адже кожна людина є індивідуальною і неповторною.

На думку О. Лурії, усне діалогічне мовлення відрізняється від монологічного тим, що воно може й не випливати з готового внутрішнього мотиву, задуму чи думки, оскільки в усному діалогічному мовленні процес висловлювання розподілений між двома людьми – тим, хто запитує, і тим, хто відповідає. Мовець може обходитися й без власного особистого мотиву висловлювання.

Натомість у діалогічного мовлення є й інші істотні особливості, які відрізняють його від монологічного мовлення. Важливим є факт, що той, хто відповідає на запитання, вже знає, про що йдеться, і це знання спільної теми, а іноді й спільного змісту бесіди, має вирішальне значення. Саме знання ситуації і є другою істотною ознакою, яка визначає граматичну будову усного діалогічного мовлення.

Третьою особливістю усного діалогічного мовлення є той факт, що співрозмовник має повну можливість увести в нього поруч з мовними компонентами, які виражені в граматичних структурах, ще низку позамовних компонентів. До них належать – міміка, жести, засоби інтонації, паузи, які необхідно включити в кожне усне мовлення і які особливо яскраво виявляються в усному діалогічному мовленні. Все це й визначає особливості граматичної структури усного діалогічного мовлення.

Особливістю структури усного діалогічного мовлення є й те, що воно припускає значну граматичну неповність. Окремі частини граматично розгорнутого висловлювання можуть випускатися і підмінятися або уявленою ситуацією, або введеними в мовлення жестами, мімікою, інтонаціями. Натомість усне діалогічне мовлення зберігає функцію передачі інформації у процесі діалогу, хоча воно і є неповним.

За Л. Щербою, монолог є основною літературною мови, бо всякий монолог і є зачатком літературного твору. На його думку, «діалог складається із взаємних реакцій двох індивідів, що спілкуються один з одним, реакцій нормально спонтанних, які визначаються ситуацією чи висловом співрозмовника» [7]. Монолог Лев Володимирович розглядав як організовану систему приведених у словесну форму думок, яка є навмисним впливом на оточуючих.

За А. М. Богуш, «монологічне мовлення – це смислове, розгорнуте висловлювання, що забезпечує спілкування та взаєморозуміння людей. Монолог - це мовлення однієї людини, повідомлення про якісь факти дійсності» [1, с. 184].

Існують різні види монологу: опис – повідомлення про факти дійсності, що існують одночасно; розповідь – повідомлення про факти, які відбуваються в певній послідовності; міркування – повідомлення про факти дійсності, що існують у причинно-наслідкових зв'язках.

І.О. Синиця виокремлює такий різновид монологу, як «розповідний монолог», це розповідь однієї особи, якої потрібно навчати. З цього приводу Л.В. Щерба писав: «Будь-який монолог є літературний твір у зародку. Вмінню розповідати, як і вмінню володіти будь-якими формами монологічного мовлення, також треба навчати. Монолог є значною мірою штучною формою мов-

лення» [7, с.2]. І. О. Синиця дійшов висновку, що розповідний монолог не терпить стрибкоподібності, він має бути пластичним і безперервним, вестися в певному темпі, з незначним прискоренням чи уповільненням як без скоромовок, так і без усяких розтягувань і, тим більше, без довгих пауз [6, с. 53].

Немовних засобів у монологі значно менше, підтекст незначний. Перерви в мовленні, зупинки, зриви розпочатої фрази ні про що слухачам не свідчать, хіба що тільки про мовну безпорадність. Той, хто виголошує монолог, не може часто замінювати одну фразу іншою, без кінця повторювати одне й те саме, інакше недомовляти, демонструвати свої «муки слова», поспішати чи закладами вимовляти окремі слова й прислухатись, як вони звучать. «Усний виступ - щохвилинна творчість, тому саме в такому характері одна з його привабливих якостей» [6, с. 52].

Монологічне мовлення потребує спеціального навчання і вправління. Учений характеризує монолог як штучну форму мовлення особи. І.О. Синиця, пише, що монолог — не просто більша кількість інформації, більша кількість словесного матеріалу, більша протяжність у часі, у впорядкуванні із запитаннями, відповідями й репліками в діалогічному мовленні, хоча, звичайно, своїм обсягом він також відрізняється від діалогу, але це насамперед - організоване мовлення, що має свою програму і структуру [6, с. 127]. Монологічне мовлення позбавлене діяльності. Його задум, зміст, план, логіку формулювання кожної фрази і т. ін., як уже зазначалося, визначає сам мовець, той, хто промовляє монолог [6 с. 128].

Зв'язному усному мовленню властиві організованість, тенденція до розгортання змісту, безперервність, внутрішня логіка й аргументація, точність передачі думок, чітко виражена послідовність і смислова закінченість. Таке комплексне поєднання багатьох ознак вимагає, щоб оволодіння усним монологом теж було комплексним і охоплювало інформаційно-змістовий аспект викладу, логіко-структурну побудову, мовне оформлення.

Отже, монологічне мовлення — це більш складний, довільний, організований вид мовлення, що потребує спеціального навчання (О. Леонтьєв, Л. Щерба). Вчені, підкреслюючи первинність діалогу, доводять, що монолог народжується в надрах діалогу (О. Ушакова).

Г. Леушина зазначала що, в молодшому дошкільному віці мовлення дитини тісно пов'язане з її безпосереднім досвідом, з безпосереднім чуттєвим сприйманням. Дитина оперує у своєму мовленні матеріалом наочних уявлень і сама залишається у полові цих уявлень. Це позначається і на побудові мовлення, породжує у молодших дітей своєрідну структуру ситуативного мовлення.

Отже, з розвитком вербального мислення й подальшим розумовим розвитком дитини, мовлення дошкільника поступово звільняється від цієї ситуативної зв'язності. З'являється нова форма мовлення — мовлення, яке структурно оформлене, зв'язне, точне, яке відтворює об'єктивно — форма контекстного мовлення.

Мовлення молодших дітей є переважно розмовним діалогічним мовленням. Ці риси воно зберігає навіть тоді, коли виступає у вигляді монологу (самостійної розповіді). Як і будь-яке розмовне мовлення, воно спирається на спільність ситуацій співрозмовників. Це виявляється передусім в особливій структурі мовлення, в якому підмет у реченні випускається, назви предметів

замінюються займенниками; дитина оперує неозначено-особовими реченнями, а звичний порядок слів порушується. Тому мовлення маленької дитини, яке спирається на наочні уявлення, що виникають у неї за зовнішніми асоціативними зв'язками, буває незрозумілим стороннім слухачам, які не знайомі з конкретним життям дитини. Мовленню маленької дитини притаманна емоційність: емоційне ставлення до предмета переважає над предметним змістом мовлення. Це надає мовленню маленької дитини своєрідної виразності. Емоційні засоби його виразності досить різноманітні, динамічні і виходять за межі звукового мовлення (жести, міміка, драматизація в рухах).

Мовлення старших дітей значною мірою втрачає риси ситуативності і стає більш зрозумілим сторонньому слухачеві. Таке мовлення, на відміну від мовлення малюків, називають контекстним мовленням, тобто мовленням, яке містить передумови для розуміння її змісту.

Свідоме прагнення зробити своє мовлення зрозумілим для слухачів зростає у старших дошкільників. Старший дошкільник, який ще зберігає у своєму мовленні риси ситуативності, сам пояснює незрозумілі слова у своєму мовленні. Мовлення дитини збагачується різними синтаксичними формами, з'являються різні підрядні речення, складнопідрядні речення та речення з однорядними членами.

Дитяче мовлення перебудовується залежно від матеріалу: рівень мовлення підвищується, якщо пропонується переказ, літературні форми розповіді слугують зразком, який спонукає дитину до творчого наслідування й збагачує її мовлення. Натомість рівень мовлення знижується в розповідях з теми щодо особисто пережитого. Упродовж розповіді з особистого досвіду дитина начебто ще перебуває під впливом того, що пережила, й тому вона не може піднятися над ним і викласти все у вигляді стрункої розповіді. За структурою розповідь з досвіду ближча до розмовного мовлення, тобто до діалогічного мовлення, тоді як переказ і творча розповідь за аналогією з літературним твором є монологічною формою мовлення і наближаються до структури літературного твору.

На думку Г. Леушиної, не слово, а саме речення (зв'язне мовлення) є одиницею мовлення й саме розвиток зв'язного мовлення відіграє провідну роль у процесі мовленнєвого розвитку дошкільника [2].

Для розвитку мовлення дошкільника характерний процес його структурної і смислової диференціації, де нове слово є не стільки носієм нового поняття, скільки засобом більш точного, диференційованого розкриття того смислового змісту, який немовби в зародку є вже у примітивних мовленнєвих структурах маленького дошкільника. Якщо молодший дошкільник у своїй образній розповіді робить нібито якийсь малюнок, що відбиває його уявлення схематично, окремими мазками, то у старшого дошкільника спостерігається вже тенденція до чіткої конкретизації й деталізації розповіді навіть там, де він переказує з готового літературного зразка. Тобто лінія розвитку тут йде не в середині зв'язного мовлення. Отже, в генетичному плані в дитини від самого початку ми маємо справу зі зв'язним мовленням, а не зі словом. Форми і характер зв'язності мовлення змінюються і перебудовуються в процесі розвитку від «незв'язної зв'язності» ситуативного мовлення до усвідомленого і довільного користування мовленнєвими і виразними засобами в контекстному мовленні.

У цьому зв'язку зауважимо, що в дошкільному віці дітей навчають на заняттях з розвитку мовлення різних типів і форм мовленнєвих висловлювань.

Зауважимо, що О. Нечасва до монологічних висловлювань відносить «мовленнєві одиниці понадфазового рівня» — опис, розповідь та міркування, до діалогічних — запитання і спонукання [4]. У свою чергу, російський науковець В. Одинцов монологічно організоване мовлення розділяє на два ряди послідовностей — аргументивні визначення — пояснення та умовисновок — міркування, до другого характеристика — опис та повідомлення — розповідь [5].

А. Богуш, Н. Гавриш [1] визначили такі типи висловлювань як:

- переказ — це відтворення своїми словами літературного зразка. Переказуючи, дитина запам'ятовує та використовує емоційні, образні слова та словосполучення з тексту, мовленнєві форми (граматичні конструкції, міжфразові зв'язки).

- розповідь — самостійно розгорнутий дитиною виклад певного змісту в будь-якій літературно-мовленнєвій формі. Це складніший порівняно з переказом вид зв'язного мовлення, оскільки його зміст дитина складає самостійно.

- опис предмета або явища створює цілісне уявлення про їх ознаки, якості, властивості, дії. Дошкільники мають можливість під час різних видів діяльності познайомитися з різними видами опису: в художньо-мовленнєвій діяльності (під час сприймання літературного твору) — з *художнім описом*, в якому предмет репрезентовано за допомогою художніх засобів; в пошуково-експериментальній - з елементами *наукового опису*, в якому чітко, без деталізування подано найістотнішу фактичну інформацію; в побутовій діяльності — з *діловим описом*, що містить об'єктивну характеристику предмета, найбільш важливу для конкретної ситуації.

- повідомлення - функціональний тип мовлення, що характеризується послідовним викладом подій з погляду оповідача, наголошуванням на часі їх здійснення. У зв'язку з цим семантично навантаженими є вислови на зразок *спочатку, потім, відразу, після того, як, сьогодні, торік, вчора, минулої весни*. Конструктивну роль у повідомленні відіграють дієслова на позначення минулого часу, дій, станів людини тощо. Повідомлення, на відміну від інших типів висловлювання, має незмінні структурні компоненти: початок - середину - закінчення, без яких воно втрачає цілісність і завершеність. Дітей знайомлять зі специфічними жанровими, структурними та мовними особливостями реальних повідомлень - *розповідей* та фантастичних, уявних — *казок*.

- міркування — найскладніший тип зв'язного висловлювання, який характеризується встановленням логічних зв'язків між судженнями, що входять до його складу. У міркуванні доводяться будь-які твердження, зіставляються предмети, явища, наводяться приклади, формулюються висновки. Воно складається з тез, доведень та висновку. Якщо в повідомленні відображається послідовність явищ, їх часове співвідношення з використанням дієслівних часових форм та лексики, що визначає рух, дію, час; в описі здебільшого використовують мовні засоби вираження ознакових відношень, то в міркуванні переважають способи, що відображають причинні та цільові відношення за допомогою складних сполучників, вставних слів, синтаксичних конструкцій. Міркування ґрунтується на логічному мисленні.

До міркувань належать *висловлювання-інструкції, висловлювання – пояснення, висловлювання-доведення, висловлювання-розмірковування*.

У прямому значенні ці типи висловлювань трапляються зрідка, в мовленні дошкільників найчастіше трапляється контамінація.

У дітей старшого дошкільного віку зв'язне мовлення досягає досить високого рівня. Під час спілкування вони можуть давати точну, коротку або розгорнуту (залежно від ситуації) відповідь, зрозумілу для навколишніх людей. Старші дошкільники здатні брати активну участь у бесіді, висловлювати доречні репліки, вчасно реагувати на чужі висловлювання, формулювати запитання. Характер діалогу дітей певною мірою залежить від змісту їхньої спільної діяльності (Г. Леушина, М. Лісіна).

Численні дослідження вітчизняних і зарубіжних науковців (О. Коненко, С. Ласунова, Т. Постоян, О. Смирнова, О. Ушакова та ін.) доводять, що на шостому році життя дитина може бути переконливою, послідовно й чітко складати описову та сюжетну розповідь на запропоновану тему, висловлювати міркування, наводити аргументи. У старших дошкільників активно розвивається мовленнєво-творча діяльність, яка за умови правильно організованого навчання сприяє розвитку початкових літературно-художніх здібностей дітей, стимулює та збагачує інші види дитячої творчості (Н. Гавриш, Н. Орланова).

Результат навчання зв'язного мовлення залежить від багатьох причин. Передусім від соціального середовища, яке забезпечує дитині мовленнєве спілкування. Занедбані можливості мовленнєвого розвитку в дошкільному віці майже не компенсуються пізніше у шкільному віці. Отже, дуже важливо вчасно забезпечити розвивальний потенціал мовленнєвого середовища, яке оточує дитину.

Література:

1. Богущ А.М. Дошкільна лінгводидактика. Теорія і методика навчання дітей рідної мови в дошкільних навчальних закладах / А.М.Богущ, Н.В. Гавриш. - К. : Видавничий дім «Слово», 2011. - 704 с.
2. Леушина А. М. Развитие связной речи у дошкольника. Ученые записки ленинградского пединститута им. Герцена / А. М. Леушина. – Л., 1941. – Т. 35. – С. 21-72.
3. Лурия А. Р. Язык и сознание. / А.Р. Лурия / Под ред. Е.Д. Хомской. – М. : Изд-во МГУ, 1979. – 320 с.
4. Нечаева О. А. Функционально-смысловые типы речи (описание, повествование, рассуждение) / О. А. Нечаева. – Улан – Удэ, 1974. – 128 с.
5. Одинцов В. В. Стилистика текста / В. В. Одинцов. – М. : Наука, 1980. – 263 с.
6. Синица І. О. Психологія усного мовлення / І. О. Синица. – К. : Радянська школа, 1974. – 150 с.
7. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л.В. Щерба. – Л. : Наука, 1974. – 428 с.